

PRILOZI U GROB

BRANKO ĐAKOVIĆ

Etnološki zavod

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

YU, 41000 Zagreb

UDK 393.9

Izvorni znanstveni rad

U radu se iznose rezultati etnoloških istraživanja običaja prilaganja različitih priloga s pokojnikom u grob. Autor nalazi da ovo područje, dosada uglavnom obrađivano s arheološkog gledišta, omogućuje i čitav niz mogućih etnoloških pristupa. U prilogu se donosi tipologija različitih vrsta priloga (prema kriterijima: što se daje, tko daje, kome se daje i zašto se daje). Nakon iscrpnih komparativnih raščlambi autor pokušava dati smjernice za tumačenje značenja ovih priloga u širem kontekstu tradicijskih kultura.

Vrlo je vjerojatno da navedeni naslov prije svega izaziva opće asocijacije koje se dovede u vezu s fenomenima života i smrti (bile one laičke, religijske, filozofijske, antropozmičke, biologijske i sl.), a tek potom nameće moguća etnološka gledišta niza problema koji tematski pripadaju ciklusu posmrtnih običaja i obreda, a kao takvi mogući su predmet istraživanja za jednog etnologa.

Sama sintagma, prilozi u grob, ima dvojaki smisao i sadrži dvije razine jedinstvene kulturne činjenice - da je čovjek pripadnik one vrste koja obitava na zemlji koja sahranjuje svoje mrtve.

Briga za svoje umrle u različitim kulturama očituje se na različite načine tako da postoji znatan broj načina na koje se živi ophode prema pokojnicima i sahranjuju ih.¹ Upravo to ophođenje prema mrtvima praćeno je nizom običaja i rituala. U tom kontekstu prilozi se pojavljuju kao dio običaja i prepoznatljiva obredna praksa, ali i kao konkretni predmeti koji se odlažu s umrlima u grob. U ovome radu pokušat će se tumačiti obe dimenzije priloga.

Sam sepulkralni inventar najkompetentnije, naravno *ex definitione* istražuju arheolozi služeći se izgrađenim znanstvenim aparatom i s određenim ciljevima. Nemali doprinos kompleksnom istraživanju koje bi imalo holistički karakter mogu ponuditi i etnolozi nudeći i više pravaca u traganju za znanstvenim spoznajama koristeći pritom različite metode i tehnike.

¹ Oblici sahranjivanja kod različitih naroda u temelju iskazuju dvije težnje - jedna je da se oslobodi loša pokojnika i druga da se leš sačuva u blizini prebivališta ili u prebivalištu. Vraćanje tijela jednom od četiri "praelementa" - zraku, vodi, zemlji ili vatri samo je ključni obrazac s velikim brojem varijanti što osobito može doći do izražaja u socijalnoj ili kojoj drugoj diferencijaciji (prema spolu, uzrastu, starješine, poglavari, vračevi i dr.). Više autora pokušalo je klasificirati i tumačiti ove načine (S.A. Tokarjev, 1987, 170-173, E. Moren, 1981, 157-179).

U svome istraživanju priloga smatrao sam nužnim obuhvatiti kako sinhronijsku, tako i dijakronijsku dimenziju običaja u Jugoslaviji, zastupljenosti i rasprostranjenje, te učiniti tipologiju priloga. Na temelju toga bilo bi moguće u stanovitom smislu udovoljiti cilju istraživanja - shvatiti i objasniti strukturu običaja "sahranjivanja" priloga, značenje i odnos prema drugim dijelovima ciklusa, ukazati na neke moguće etnološke analize i interpretacije.²

U toku rada deskripcija je, kao metodološko sredstvo, bila *conditio sine qua non*, a zatim su se kao nužne i nezaobilazne pokazale induktivna i komparativna metoda, a znatnu pomoć imao sam i u korištenju kartografskih tehnika i izrađenih etnoloških karata.

Više zbog nekih elementarnih objašnjenja nego zbog znanstvenih potreba ili najčešće nezahvalnoga zaključivanja *per analogiam*, u radu donosim i pregled arheoloških podataka kao i više primjera o običaju davanja priloga izvan Jugoslavije i Evrope, ukazujući tek, na vrlo raširenu i gotovo univerzalnu kulturnu pojavu.

Etnografski podaci uglavnom su datirani u devetnaesto stoljeće i prvu polovicu dvadesetoga, ali ima podataka i o recentnim istraživanjima na području Jugoslavije, pa i oni koja potvrđuju običaj davanja priloga u grob sve do naših dana.

O običaju davanja priloga (popudbine) u domeni etnološke znanosti, na području Jugoslavije malo je pisano, te u koliko je i postojalo zanimanje za tu temu, uz zaista rijetke izuzetke, evidentirane su marginalne bilješke i izostala su sustavnija proučavanja. Tako npr. Vuk S. Karadžić u knjizi "*Crna Gora i Boka Kotorska*" (prvi put objavljena u Beču 1849. god.) iznoseći svoja zapažanja s puta po Crnoj Gori i Boki Kotorskoj iz 1836. god. između ostalog piše: "Mrtvaca obično umiju ili cijelog okupaju, i to ljudi ljude, a žene žene, zatijem mu obuku čistu košulju, okite ga cvijećem i polože na ugled; ljudima obuku najljepše haljine i oko njega metnu oružje. U grobu ga pokriju čistim pokrovom". Već tu je nejasno što s umrlima ide u grob, a što se eventualno skida s odra, jer kasniji podaci potvrđuju oba načina postupanja, a čemu Vuk nije posvetio posebnu pažnju.

Luka Ilić Oriovčanin u knjizi "*Narodni Slavonski običaji*" (izdana u Zagrebu 1846) spominje običaj "sahranjivanja" duvankese, novca, jedaćeg pribora, "vekovite lampe" i sl. uz umrloga.

Takvih redova je više te ću navesti samo neke od njih. Opisujući smrt Dena Debeljković je o priložima zabilježio sljedeće: "Muški kupaju muške, a žene kupaju ženskinje. Posle ovoga mrtvaca obuku u čiste čuvatne haljine i metnu na ponjavu, koja je prostrta na podu ili kakvoj lesi, i koja se sa njim u grob nosi. Pod glavu mu metnu jastuče ili drugo što, okrenu ga na istok, pokriju ga celog, sem glave, belim platnom, vežu mu ruke i noge crvenim koncom ili šamijom, i najposle podvežu mu vilice, da mu ne stoje otvorena usta. U ruke mu stave cveće ili voće i pare, brojanice ako je starac, šamiju ako je starica. Pre nego ga spuste u grob, odvežu mu ruke, a kad ga spuste, onda mu domaćin ili neko drugi od njegovih ukućana baci u grob 10-20 para, da mu se nađe pri ruci radi one sirotinje, koja će tamo, na onome svetu izaći pred njega da prosi"³ Atanasije Petro-

² Ovaj rad je skraćen i prerađen dio magistarske radnje "*Prilozi u grob na području Jugoslavije*" obranjene 1983. god. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

³ Debeljković Dena, *Običaji srpskog naroda u Kosovu Polju, Srpski etnografski zbornik (SEZb)*, VII, Beograd, 1907, 239-242.

vić bilježi da "umrlom ostavljaju mali novac u džepu".⁴ Neznatno opširniji u odnosu na navedene opise je opis Milana Langa koji pokraj toga što navodi sve ono što se pokojniku odijeva (muškarcu, ženi, djevojci, djetetu) piše: "Ako je pokojnik znao čitati, polože mu pokraj glave njegov molitvenik. Tko je hrom, te je hodio pomoću batine, uza nj polože i njegove štake, pa i u lijes metnu. Neki pomeću po mrtvacu sličice svetaca, obično što ih ima u molitveniku; poslije ih s mrtvacem metnu u lijes (les). Bilo je i takvih, koji su naručili, da im se u lijes kraj njih dade staklenka vina ili drugo što".⁵ Stoilov A.P. je pisao detaljnije o novcu kao prilogu, a korisne informacije nalazimo i u pojedinim radovima J. Erdeljanovića, M. Filipovića, E. Lileka, S. Dučića, S. Trojanovića, D. Đorđevića, T. Đorđevića, V. Čajkanovića, a od suvremenijih autora posebno kod S. Knežević, R. Kajmaković, S. Bajić, S. Dimitrijević i S. Zečevića.⁶

Već iz navedenog očituje se da sam u pristupu problemu koristio građu iz etnografskih monografija i posebno objavljenih članaka u izdanjima akademija i regionalnih institucija, zatim arhivsku građu, te vlastita terenska istraživanja.

Pored izvora iz literature najviše podataka pronašao sam u *Upitnicama Etnološkog atlasa Jugoslavije* (Centra za etnološku kartografiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu). I uz nimalo spornu činjenicu da je građa iz Upitnica nejednake kvalitete, pri obradi gotovo 2500 *Upitnica* (svezak IV, dijelovi teme 127) stekao sam relativno dobar uvid u običaj davanja priloga u Jugoslaviji za posljednjih nekoliko desetljeća.

Prema nacrtu istraživanja koji je podrazumijevao hipotezu da se prilozi u grob ne mogu istraživati izolirano i neovisno od šireg kompleksa posmrtnih običaja s kojima su uzročno povezani, kao ni od nekih elemenata općeg svjetonazora i posebnih karakteristika društvenoga i kulturnog prostora, za analizu se pokazalo neophodnim utvrditi, koliko je to ovom prilikom bilo moguće, i takve odnose i veze.

Razlika u formi pokapanja - u sanduku ili bez njega, za ciljeve ovoga istraživanja nije se pokazala bitna i etnološki relevantna, kao ni izbor priloga koji se stavljaju u grob, ali i na grob (npr. voće, cvijeće, piće, hrana, tekstilni ili neki drugi predmeti). Međutim, neki drugi elementi svakako su morali biti uzeti u obzir iako ne u onoj mjeri kako bi to zahtijevao rad koji bi bio zamišljen kompleksnije i drukčije od ovoga. Tu prije svega mislim na običaj naricanja (bugarenja, nabranjanja, tuženja i sl.) gdje najčešće netko od članova ožalošćene obitelji glasno žaleći spominje dobre osobine pokojnika, nesreću koja je zadesila obitelj i dr. Gdjekad prilažu i neke priloge obrazlažući to potrebama umrlog "na onome svijetu" moleći ga da uz to prenese pozdrave i ranije umrlim rođacima, prijateljima, susjedima. Zatim su tu morali biti uzeti u obzir i neki drugi postupci i oblici ponašanja sudionika sprovoda ili cijelog toka sahrane kao npr. prevrtanje namještaja, prerušavanje, polijevanje vode u kući umrloga i u selu, iznošenje žita iz kuće, vraćanje s groblja drugim putem, ostavljanje dijelova nekih obrednih gozbi za umrle itd., jer su vrlo često u uskoj vezi s davanjem nekih priloga ili vjerovanjem da se oni daju kako bi

⁴ Petrović Atanasije, *Narodni život i običaji u skopskoj Crnoj Gori*, SEZb, VII, 1907, 496.

⁵ Lang Milan, *Samobor, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* (ZNŽOJS), XVIII, Zagreb, 1913.

⁶ Radovi ovih i drugih autora, pored onih koji će biti spomenuti u bilješkama ili na drugi način u tekstu bit će navedeni na kraju rada u Izboru iz literature

se živi zaštitili od zlog utjecaja umrlih, kako bi im se odužili ili ih isplatili. Većina takvih postupaka podrazumijeva ne samo nadnaravnu moć umrlih nego i njihov "drugi život". što je komplementarno običaju davanja priloga.

U radovima nekih autora koji su se bavili istraživanjem posmrtnih običaja nailazio sam i na objašnjenja koja se odnose na svrhu davanja priloga ili pak na pokušaje klasifikacije priloga prema kriterijima za koje su smatrali da omogućavaju dalji analitički rad.

Radmila Kajmaković misli da se prilozi daju:

- a) da se mrtvacu olakša život na drugome svijetu
- b) da se živi iz okoline umrlog zaštite od njegovih zlih namjera

Svetlana Bajić priloge dijeli na:

a) one koji su imali neku funkciju prilikom spremanja umrlog (češalj, sapun, "mrtvačka marama")

b) predmete kojima se za života služio, koje je posebno volio, ili za života naredio da se stave

c) ostali prilozi - predmeti (voće, cvijeće, nakit i dr.)

Janko Belošević predmete koji se "sahranjuju" s umrlima razvrstava u dvije skupine:

- a) kulturni predmeti
- b) upotrebni predmeti

Esad Pašalić smatra da se daju prilozi:

- a) u hrani (da se umrlome povрати snaga i moć)
- b) drugi prilozi, da umrli ne zažali na svoje žive koje je ostavio (prilozi iz straha od umrlog)

Vilko Novak mišljenja je da se prilozi mogu svrstati u dvije skupine u kojoj su u jednoj oni koji se daju zato:

- a) jer žive na to sili strah od umrlih koji posjeduju veću moć i
- b) jer je umrli bio drag živima

Ni Sergej A. Tokarjev nije išao mnogo dalje od ovako shematiziranih obrazaca, te se po njegovu mišljenju u biti davanja priloga nalaze duboko instinktivno-emocionalni i afektivni impulsi, pa se prilozi daju:

- a) iz vjerovanja da je umrlom (njegovoj duši) potrebna hrana, odjeća i dr.
- b) iz prakse da imovina umrlog pripada njemu i da je tabu za žive
- c) iz straha od pokojnika ili njegove duše.⁷

U toku sistematiziranja građe kojom sam raspolagao iskristalizirala su se dva problema. Način na koji bi se pristupilo njihovom rješavanju afirmirao bi odgovore na pitanja koja su oni sadržavali te tako temeljno pretpostavke za dalji analitički rad. Prvi problem bio je utvrditi što su to prilozi, odnosno što sve možemo smatrati priložima, a drugi kako i na temelju kojih kriterija valja izraditi i postaviti radnu tipologiju i klasifikaciju priloga.

Mislim da su novac, hrana, piće, osobni predmeti, vjerski predmeti i sl. jasno prepoznatljivi i svodivi pod zajednički imenitelj kao "pravi prilozi" bez obzira na njihovu ulogu i značenje u obredu, pa i polivalentno značenje gotovo svakog od njih. Njima samo

⁷ Radovi u kojima su izvedene ove klasifikacije navedeni su u popisu literature.

prividno nasuprot stoje neki drugi "prilozi" za koje se postavlja opravdanost njihova tretmana kao priloga. To su cvijeće, zemlja, odjevni i neki drugi tekstilni predmeti, pa čak i nakit.

Čini mi se etnološki (i metodološki) opravdanim jednako vrednovati obje navedene grupe pozivajući se pritom na jedno mišljenje A. Leroi-Gourhana koji piše: "Ako se uz mrtvoga nalaze pokopani neki predmeti, tad se može pretpostaviti da se time u najmanju ruku predmnijevalo da će se mrtvac i dalje njima simbolički služiti, barem dotle dok im se ne izgube tragovi. Ako se u grobu nađe neki poseban ukras, bogato izrađen predmet, sloj okerova praha ili tragovi prinošenja hrane, u takvu se slučaju može govoriti o potvrđenim vjerskim običajima" (A. Leroi-Gourhan, 1968, 56).⁸ Uz rezervu prema "potvrđenim vjerskim običajima" ne vidim zašto bi manju ulogu u obredu imalo cvijeće (ili pronađeni tragovi cvjetnog peluda) nego li "sloj okerova praha".

Imajući u vidu i ranije spomenute klasifikacije priloga mišljenja sam da bi za tipologiju i klasifikaciju koju bih predložio nužna pretpostavka bila potražiti odgovore na sljedeća pitanja:

- Kome se daju prilozi?
- Što se daje? (Koji su to prilozi?)
- Tko daje?
- Zašto se daju prilozi?

Analizom opsežne građe prema ovako formuliranim pitanjima odlučio sam se za klasifikaciju koja je relativno sveobuhvatna i koja pruža mogućnosti za sadržajne interpretacije, objašnjenja i istraživanja.

- A) 1. Prilozi starijim muškarcima i ženama
 2. Prilozi mladima
 3. Prilozi djeci
 4. Prilozi osobama s posebnim društvenim statusom i tretmanom (starješine, bogalji i bolesnici, trudnice - porodilje, samoubojice, udovci - udovice, ...pušači)
- B) 1. Novac
 2. Hrana i piće
 3. Osobni predmeti
 4. Vjerski predmeti
 5. Tekstilije
 6. Zemlja s posjeda i zemlja *ex more*
 7. Prilozi koji su bili u dodiru, u vezi s umirućim (umrlim)
 8. Ostali prilozi
- C) 1. Prilozi koje daje obitelj umrloga
 2. Prilozi koje daju drugi (susjedi i prijatelji) za svoje umrle

⁸ André Leroi-Gourhan, tvorac osobenog načina istraživanja iz oblasti etnologije i arheologije u svom djelu na više mjesta skreće pažnju na obredne sahrane (*Le geste et la parole*, Paris, 1964, prevedeno kao *Gib in beseda*, Ljubljana 1988, zatim *Religije prehistorije i Praistorijski lovci*).

- D) 1. Prilozi kao zamjena (supstitut) za trećeg člana obitelji, ako je već umrlo dvoje u istoj godini
2. Prilozi koji se daju iz straha:
- a) da se umrli ne vrati
 - b) da se umroga isplati
 - c) da se ne povampiri
3. Prilozi za život na "drugom svijetu"

Prema ovoj klasifikaciji granice navedenih skupina nikako nisu zatvorene i nepropusne na način da se iz određenih razloga i potreba neki od elemenata jedne skupine ne bi mogli naći u drugoj, šta više, za cjelovito sagledavanje problema to se u stanovitim slučajevima čini ne samo prihvatljivim nego i potrebnim. Neki od priloga rjeđe su se stavljali (ili se ponegdje još uvijek stave) u grob, no s obzirom ne samo na njihovu pojavu u obredu nego i na znakovitost koju u njemu imaju, mogli bi se naći u nekoj od ovih grupa. To je npr. štap (mjera, ulčija) kojim je izmjerena umrli, a koji može biti od jasena, hrasta, neke voćke, od ružina drveta, loze ili trske, zatim konac (najčešće crveni) kojim je također umrli izmjerena, klip kukuruza, komad vreće ("da ne nosi sreću"), vosak - ako se u grobu nađu kosti nekoga ranije pokopanog, nož - "da rasiječe veze na opanci-ma", pás (pojas) - "da bude opasan jer sve svoje nosi u njedrima", belutak (*lapis manalis*) - "onoliko belutaka koliko ima živih u porodici", žito (ječam, pšenica, koljivo-panahija), čavli, glogov kolac ili trn itd.

Prije detaljnijih objašnjenja potrebno je ukazati na opću situaciju u pogledu zastupljenosti običaja "sahranjivanja" priloga s umrlima kod naroda u Jugoslaviji.

Vrlo jasno ističe se činjenica da su vjeroispovijesti i različiti stupnjevi religioznosti, pokraj ostalih društveno-ekonomskih, historijskih i kulturnih čimbenika imali znatnog utjecaja na poznavanje, zadržavanje, širenje ili napuštanje običaja obrednog davanja priloga te je on zbog toga više ili manje izražen u pojedinim geografskim i kulturnim arcalima kao i u različitim varijantama.

Promatrajući najveće tri vjerske skupine (pravoslavni, katolici, muslimani) evidentno je da se običaj davanja priloga kod muslimana najslabije zadržao (uglavnom je to ulčija ili neka sura ili dora iz Kurana, rjeđe voće). Razloge tomu treba tražiti vjerojatno u specifičnom kulturnom razvoju koji je bio pod snažnim utjecajem islamskih religijskih normi i prava.

Katolici su više zadržali običaj iako su i u ovome slučaju uočljive regionalne razlike, a čak znatne kad se radi o Slovincima kod kojih je dosta reducirana na cijelom prostoru koji nastanjuju, u odnosu na Hrvate koji ga ipak više poznaju i na različite načine participiraju u njemu. Općenito je kod pripadnika ove vjeroispovijesti više prisutno postavljanje priloga na odar, da bi se prije ukopa skinuli, a ukoliko idu s umrlim u grob često su to vjerski predmeti (svete sličice, križ, svijeća, molitvenik). Za detaljniju etnološku interpretaciju bilo bi zanimljivo ako bi bila usmjerena kulturnohistorijski, istražiti upravo te regionalne razlike, jer ima vrlo zanimljivih podataka ne samo za šira područja, nego i za relativno izolirane otoke (npr. Vis).

Katolička crkva je nastojala potiskivati takav običaj, tako da je u nekim upitnicama bilo i takvih odgovora da su mještani davali priloge (u hrani ili novcu), a da su to župnici zabranjivali (kao i naricanje). Kod pravoslavnog stanovništva običaj davanja priloga je najizraženiji i najmanje reduciran, ali je poznato da je Pravoslavna crkva inače bila tolerantnija prema tradicijskim, predkršćanskim narodnim običajima što je s jedne strane pogodovalo održavanju ovoga običaja, a s druge specifičan povijesni, kulturni i ekonomski razvoj samog stanovništva.

Analiza skupina prema izvedenoj klasifikaciji i tipologiji

Skupina A

U mnogim krajevima naše zemlje, čak i poslije drugoga svjetskog rata, prakticiralo se pokapanje u grob bez sanduka dok se postupno prelazilo na ukopavanje u sanduku (škrinji, trugi, kaseli). Tako je većina priloga češće odlagana u sanduk pokraj (ili na umrlog), a manje izravno u grob iako se ponegdje zadržao i jedan i drugi oblik davanja.

Izbor priloga nije bitno određivao spol pokojnika, ali se uočavaju neke razlike.

Žene su češće dobijale preslicu, vreteno, šivaći pribor, neke dijelove nakita, a muškarci piće (vino ili rakiju - s katkad magijskim svojstvima, jer se kasnije koristilo u iscjeliteljske svrhe), lulu i drugi pribor za pušenje, neki alat, muzički instrument...

Većina priloga su zajednički: hrana, voda, posvećeni predmeti, cvijeće, lijepa i nova odjeća ili obavezno neki njezini dijelovi.⁹

Karakterističan je podatak za selo Obljaj u blizini Gline gdje se škrinja nosi "na tragljama" na koje se veže ručnik, ako je umrli muškarac, a pregača ako je žena. Ručnik se poslije pogreba daje onome tko ga je pravio a pregača se zakopa zajedno s pokojnicom. Za ostale se priloge navodi "da se nekada nešto stavljalno".

Inače ima znatno više podataka o "sahranjivanju" priloga s muškarcima u čemu, možda, ima presudnu ulogu položaj i tretman muškaraca u kući, obitelji, selu i patrijarhalnom društvu uopće.

Sahranu mladih, neoženjenih momaka i neudanih djevojaka, karakterizira vrlo bogata obredna praksa. Takva se smrt u pravilu smatra velikim gubitkom i nesrećom, a žaljenje je gdjekad toliko intenzivno da se očituje kao upravo groteskna suprotnost. Umjesto uobičajenih, zapravo brojnijih obreda kakvi su nam uglavnom poznati, u nekim slučajevima pogreb simbolizira svadbu umrlog mladića ili djevojke.

U tako nastaloj, dosta morbidnoj situaciji, najviše su isticani roditelji i vršnjaci umrlog (umrle), a težište je na temeljnoj ideji da ti pokojnici moraju otići "na drugi svijet" oženjeni (udani) pri čemu im se pomaže darovima (prilozima).

Prilozi su najčešće svadbena oprema ili dijelovi takve opreme, nakit, vjerenički prsten, voće, cvijeće, perje raznih ptica (pauna npr. u okolini Homolja u istočnij Srbiji), toaletni pribor, djevojački ručni radovi i sl. U novije vrijeme u sanduk se stavlja i slika zaručnika (zaručnice) pa mi se čini vjerojatnim da slika, poput zaručničkog prstena ima

⁹O hrani i piću opširnije u pogrebnim obredima pisao sam u *Etnološkoj tribini* 8, Zagreb, 1985, 77-84.

ulogu supstituta s dobro poznatim elementima magije, iako u narodnom iskazu nema takvih tvrdnji niti se, koliko je meni poznato, ne izvode magijske radnje prepoznatljivije u nekim drugim slučajevima.

S neznatnim razlikama običaj opremanja mladih "darovima za onaj svijet" dobro je poznat na cijelom istraživanom području izuzimajući krajnje sjeverozapadne krajeve Jugoslavije.

Kompletan obred, pokapanja djece dosta se razlikuje od onoga kada se radi o odraslim osobama mada je rjeđe potvrđen.

I sam sadržaj priloga katkad upućuje na rašireno shvaćanje u narodu da su djeca nedužnija i da odlaze u neki bolji svijet, njima ne tako dalek. Najmanju djecu su pokapali neposredno poslije smrti, u vrlo skromnom obredu sudjelovali su samo ukućani, još češće samo roditelji ili kum odnosno kuma. Obično su pokopani negdje u dvorištu, vrtu, pod drvetom ili voćkom. Većina priloga ima apotropejsko značenje: "crvena manjka" (konac) oko zapešća desne ruke, prsten od svile, pās pd crvene kudjelje. Ako je sačuvana pupčana vrpca i ona se pokopa zajedno s djetetom. Negdje s djetetom u grob stave i kolijevku, iako je čašći slučaj da kolijevku razbiju na grobu, ostave u šumi, na tavanu ili je i dalje koriste. U Sloveniji su zabilježeni slučajevi da s djetetom pokopaju njegovu prvu odrezanu kosu, gdjekad i pismo za već ranije umrle.

Vrlo čest prilog djeci je i jaje, osobito pisanica, zatim slatkiši. Odraslijoj djeci češće se daju igračke (lopta, lutka), model rala ili preslice, a s đacima i školski pribor.

U pravilu su najzastupljeniji prilozi u voću i raznom cvijeću.

Prilozi osobama s posebnim društvenim statusom ili tretmanom karakteristični su upravo zbog činjenice da su dosta specifični i namijenjeni određenim osobama u selu.

Starješini se gotovo bez izuzetka u sanduk (ili grob) stavlja novac i to na prsa, u ruku ili u džep, katkad zajedno s novčarkom. Obrazloženja su uglavnom u smislu - "da ne pođe nešto za njim iz kuće", "i na ovome, svijetu on je imao pravo da s njim raspolaže", "da ne uquine stoka poslije njega", "zbog mala" (blaga).

Ubilježeni su i slučajevi da se s domaćinom u sanduk ili u grob (na prsa ili pod glavu) stavljala i zemlja s posjeda. Kazivači to ne znaju objasniti s izuzetkom obrazloženja iz sela Bućin u Makedoniji gdje je rečeno da se stavlja s onim "ko ju je obrađivao".

Kao s novcem i zemljom s posjeda tako i sa žitom kao prilogom za domaćina češće nego za druge članove obitelji, u ovome obredu pregnantno je istaknuta posebna uloga starješine, gospodara obitelji, posjeda i cjelokupne imovine. To potvrđuje srazmjerno čest običaj da se poslije smrti domaćina pušta stoka (blago) iz štale ili se potjera jedan dio puta do groblja za pogrebnom povorkom, te rašireno vjerovanje da mukanje krava noću ili tučnjava konja u štali predskazuje smrt starješine.

Prilozi trudnici ili porodilji dosta izričito ukazuju na dva značenja i to po sadržaju i po nekim objašnjenjima. Jedna grupa priloga daje se kako bi se omogućilo majci da se "na drugom svijetu" brine za dijete, a u drugoj su oni koji imaju profilaksička i apotropejska svojstva. U prvoj grupi priloga je oprema za dijete, pelene, igračke, boca vode za kupanje djeteta i sl., a u drugoj crveni konac, traka ili pletivo oko ruke ili prsta majke, crvena marama, trnje u haljinu i dr.

Ponegdje se za budući život stavlja malo ralo za sina, a preslica i vreteno za kćer.

Običaj davanja priloga u ovakvim okolnostima relativno je dobro zastupljen u Makedoniji i nešto izraženije u Srbiji. Iz zapadne Srbije uočljiva su dva smjera širenja prema sjeverozapadu i to iz Podrinja (Loznica, Bajina Bašta, Zvornik) prema Semberiji, Tamnavi, Mačvi, Srijemu i Slavoniji, te južnije od Sarajeva kroz Hercegovinu i jugozapadnu Bosnu prema Bukovici, Lici, Baniji i Kordunu. U dijelovima centralne Bosne i Posavine rijetko je zabilježen. Ovakvi pravci širenja podudarni su i za većinu priloga koji se nalaze u drugim klasifikatorskim skupinama. Zanimljivo je da se navedeni običaj često pojavljuje zajedno i s običajem davanja priloga bogaljima i bolesnicima što se jednim dijelom može protumačiti identičnim odnosom prema jednima i drugima, a tretiranim kao osobe kojima je potrebna pomoć i veća pažnja.

Invalidnim osobama i bolesnicima (štake, štapovi, lijekovi, zavoji i slični prilozi) prilozi se daju u velikom dijelu jadranske zone i u Istri tako da je ipak uočljivo veće raširenje nego prethodno.

Skoro obaveznim prilogom pri sahrani udovca (udovice), osobito ako se radi o starijim osobama, smatra se vjenčani prsten i to kao залог budućeg života "na nebu". Sličan je odnos i prema dijelu opreme sačuvane od vjenčanja.

Međutim, za razliku od ovih, neki drugi prilozi u uskoj su vezi s magijskim radnjama osobito ako se radi o mladoj udovici ili mlađem udovcu. Tu se pojavljuju neki elementi otkupa i oslobađanja. Tako npr. udovac (udovica) baca u grob neparan broj novčića kako bi se ponovno mogao oženiti (udati). U istočnoj Srbiji u sanduk žene udovac stavlja žuti cvijet ženke - da se može drugi put oženiti ili se u grob zabada sadnica s kojom se sadi kupus, s istom namjerom. U ovakvim slučajevima članovi obitelji s obje strane poduzimaju neke druge radnje već prema tome žele li podržati ili isporučiti iskazane namjere.

Potrebno je spomenuti još jednu kategoriju osoba gdje je osobito izražena namjera otkupa i oslobađanja preživjelih. To su tzv. jednodanci ili jednomjesečići - osobe u selu ili obitelji koje su rođene istog dana ili mjeseca. Nažalost o ovome imamo vrlo malo podataka iz Upitnica dok je nešto više pisano u stručnoj periodici.¹⁰

Običaj pokapanja jednodanaca ili jednomjesečića zabilježen je u nekoliko varijanti. Tako se npr. u sanduk umrloga stavi čarapa živoga napunjena zemljom uz riječi: "Ovo ti je brat (sestra) i nema više", ili se na sanduku presječe jabuka od koje jednu polovicu pojede živi, a druga se stavlja u sanduk uz umrloga. U nekim slučajevima uzima se jaje s dva žumanjka od koga jedno pojede živi, a drugo se stavlja u sanduk. Slično se izvodi obred i s novčićem koji se presječe na dvije polovice od kojih jedna ostaje živome, a druga se baca u grob. Pritom se živi "otkupljuje" izgovarajući: "Kad imaš pola evo ti dajem i ovu polutku, ali da otkupiš roba od groba". Jedan od prijera za otkupljivanje je kada se živi za vrijeme pogreba isključuje odlazeći preko vode (potoka).

¹⁰ Inače je relativno slabo obrađen ovaj zanimljiv običaj, zasad mogu uputiti na radove Sofije Dimitrijević i Dragutina Đorđevića koji se navode u popisu literature, koji o tome donose više podataka.

Skupina B

Novac je bez sumnje najčešći prilog i na temelju raspoloživih podataka sa sigurnošću se može tvrditi, da suprotno od očekivanoga a najraširenijega tumačenja, uglavnom arheologa i povjesničara, u narodu nema mnogo podataka za prihvaćanje tih tumačenja koja ga smještaju u kontekst starogrčkog mita o lađaru Haronu koji prevozi duše umrlih u Had preko rijeke Aheronta i za to mu se plaća novčićem - *obolom* koji se umrlom stavlja pod jezik. Pokraj brojnih objašnjenja najmanje ima potvrda ove mitske paradigme. Svi odgovori (da plati plac, kuću, grob; da se ne vraća, da ne nosi sreću iz kuće, da plati put ili prijevoz, da ima na onome svijetu, da kupi drugu kuću, da dâ susjedima i prijateljima, da plati grijeh, da se ne povampiri, da plati stražu - da ne čeka drugoga i mnogi drugi) upućuju na tumačenje da se novac daje:

— kao sredstvo kojim ukućani (ili selo) isplaćuje umrloga, što prije upućuje na strah od njega nego li izražavanje zahvalnosti

— kao sredstvo kojim će umrli platiti boravak u zagrobnom životu ili započeti drugi život

— kao sredstvo za zadovoljavanje potreba umrlog na "onome svijetu".¹¹

Skoro koliko novac toliko je rasprostranjen običaj davanja hrane i pića kao priloga. Ovakova davanja najčešće su povezana s vjerovanjem da su mu ovi prilozima potrebni za drugi život dok se u nekim slučajevima može naslutiti ilustrativno svojstvo vode ukoliko se i ona daje, a upotreba nekog drugog pića ponkad u magijske svrhe.¹²

Nerijetko se prilažu razni osobni predmeti, bilo da je to želja koju je ranije ili na samrti izrazio pokojnik ili se na to odlučuju ukućani smatrajući da je to potrebno. To su razni prilozima kao npr. glazbeni instrument (frula, usna harmonika, kaval ili neka druga svirala, čak i gusle), duvankesa, kresivo, lula, sat, štap, sitniji pribor za obavljanje svakodnevnih poslova itd. Većina ovih priloga nalazi se u kombinaciji s drugima.

Da su se prilozima vremenom mijenjali dok se u biti običaj zadržao nepromijenjen najbolji je primjer prilaganja vjerskih predmeta. To je pokraj već spomenute dore iz Kurana i križ, zatim svete sličice, molitvenici, svijetla ("da vidi put"), ikona - zavisno od vjerske pripadnosti.

Od tekstila je gotovo obavezno "ukopno odijelo" ("svi idu onako kako su sahranjeni", "da lijepo izgleda", "da ne ide poderan na onome svijetu", "da gore ne bude u starom"), zatim marame, ručnici, pokrivalo za glavu ("da ne ide gologlav na onaj svijet"), crveno platno i dr.

Zemlja s posjeda kao prilog spomenuta je već ranije. Inače zemlja ima posebnu ulogu u ciklusu posmrtnih običaja te je poput vode i vatre simbolično pra-počelo, "zemlja - majka". Da bi umirući lakše izdahnuo na prsa mu se stavlja bus zemlje, negdje se iz istih razloga spušta na zemlju, a na kraju i u grob se baci šaka zemlje ("da mu bude laka zemlja", "neće se ruke znojiti u ručnom radu onome tko baci zemlju", "mi tebi ikad ti

¹¹ Više o novcu kao prilogu u radu B. Đakovića, *Novac - popudbina u posmrtnom ritualu, Etnološka tribina*, 10, 51-59.

¹² O nekim magijskim radnjama u vezi s upotrebom pića kao priloga i njegovim ljekovitim svojstvima u radu prema bilješci 9.

nama nikad" ili jednostavno "takav je običaj", "tako se valja", "valja se". Sve ovo upućuje na činjenicu da se izmijenio sadržaj i simbolika, a da je ostala obredna forma zaboravljenog značenja.

Svjedoci smo da se i prilikom današnjih pogreba u neko od gradskih groblja običava baciti šaka zemlje u grob, a prilikom kremacije na zagrebačkom Mirogoju kao završni čin prilikom spuštanja sanduka s pokojnikom prije nego što će biti kremiran iz plitke posude koja stoji pokraj odra, ožalošćeni članovi obitelji i drugi prisutni, mogu uzeti nekoliko latica ružinog ili nekog drugog cvijeta i baciti za sandukom.

Upravo ovdje imamo očit primjer transformacije običaja o čijim korjenima znamo vrlo malo i koji sežu u daleku prošlost ali se žilavo održavaju u svijesti makar je očito da se radi o sasvim drugom kulturnom kontekstu.

"Pre polaganja tela u kovčeg, pazilo se da se ne zaborave neke važnje radnje. Ispod tela su stavljeni iveri koji su otpali prilikom pravljenja kovčega, a preostali veći komadi su spaljivani. Običaj je tumačen principom da se na ovome svetu ne sme zadržati ništa šta je bilo namenjeno pokojniku" (S. Zečević, 1982, 42). Pokraj navedenih ivera (drugdje još nazivano diljotine, hobljinje, šuške, talašika) od sanduka, u grob bi se, prema tumačenju koje je usvojio Zečević, bacilo i nekoliko ivera od lopate kojom je kopan grob, ili već spominjana mjera.

Ne da se na ovaj način postupalo samo s ovim predmetima nego još izraženiji je običaj stavljanja u sanduk ili grob predmeta koji su bili u neposrednom kontaktu s umrlim ili umrlim. Odišlo u kome je umro smotalo bi se i stavilo ispod mrtvaca, zatim jastuk, plahta ili slama na kojoj je ležao. Isto se postupa i s češljom kojim je češljan, opalom kosom i noktima koji su odrezani dok su ga opremali.

Ako se navedeni predmeti ne "sahranjuju" s umrlim bacaju se, spaljuju, bace u vodu ili ostave u šumi, odnosno na križanju putova, a u rjeđim slučajevima daju sirotinji. Nije nepoznato da se koriste i u magiji (npr. povez za bradu nastoje neprimjetno uzeti i zadržati, a isto tako i povez za ruke i noge - računajući da će im u nekim životnim situacijama pomoći, da će njihovi eventualni neprijatelji biti sputani poput mrtvaca i sl.). Samo kao jedna od nijansi u ovome običaju ima potvrdu Tokarjevljeva tvrdnja da su ovakvi prilozi tabu za žive i da su "nečisti" i opasni.

To se, doduše može lako dovesti u vezu i s drugim postupcima za vrijeme pogreba kao npr. ostavljanje alata kojim je kopan grob da prenoči na groblju, zatim ostavljanje nosila ili štapova na kojima je nošen pa čak i kola ili bar jednog kotača ukoliko je prevožen kolima. No, očito je da se tu isprepliću i druga vjerovanja, a možda latentno i ono o neobičnim i natprirodnim svojstvima nekih dijelova tijela. Ovdje je bila spomenuta kosa umrloga, ali su i u drugoj polovici ovoga stoljeća u istočnoj Hercegovini i dijelovima Crne Gore registrirani slučajevi da žene (osobito majka, mlada udovica ili sestra) od-sijecaju kosu i stavljaju je u grob umrlom (ponegdje na grob), izražavajući na taj način najveću žalost. Kosa vjerojatno simbolizira neke od vitalnih principa.¹³

¹³ Za ovakve oblike žaljenja više podataka može se naći u radovima Tihomira Đorđevića, *Šišanje konja u žalosti*, Glasnik skopskog naučnog društva, III, Skopje, 1928, i *Šišanje u žalosti*, GI SND, VII-VIII, Skopje 1930., zatim u radu *Običaji narodnog žaljenja i njihovi društveni korijeni u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, ZNŽO JS, 48, Zagreb, 1980.. te neka opća mjesta u knjizi *Zlatna grana* (autora J.G. Frazera), knj. I, Beograd, 1977, 292-298.

Skupina C

Većina ovih priloga daje obitelj umrloga ili njegovi prijatelji i svi su namijenjeni dotičnom pokojniku. Međutim, karakterističan je običaj koji katkad paralelno opstoji s ovim. Radi se o tome da susjedi, prijatelji, dalji rođaci i drugi "iskoriste" sprovod u selu te po posljednjem umrlom šalju "pozdrave" i "darove" svojim mrtvima. Tom prilikom uspostavlja se neka vrsta komunikacije i kontakta s ciljem ne samo prisjećanja svojih pokojnika nego i prilikom da se i njima također udovolji ili da ih se odobrovolji, osobito ako je prilikom njihova pogreba bilo nešto ispušteno ili zaboravljeno u obredu, ali i onda ako je sve bilo u redu. Najbrojniji su prilozima u voću (jabuke, kruške, dunje, orasi, u novije vrijeme narandže i limuni), zatim novac, slatkiši i šećer ("kao milost umrlim rođacima"), dijelovi odjeće, svijeće i dr.

Ovaj običaj jasno upućuje na vjerovanje u drugi život, stoga navodim dio teksta jedne tužbalice gdje se to nedvosmisleno potvrđuje.

...Oj Marijo lipa snašo moja,
Ja bi tebe lipo zamolila,
Bil- me, seko poslužiti htila?
Evo tebi zelena jabuka,
Jedna tebi, jedna Rajku mome
Pozdravi ga lipa snašo moja,

Ti mu kaži gorku moju muku,
I podaj mu zelenu jabuku,
On će tvoje poslušati glase,
I svojoj se smilovati majci,
Javit joj se ispod zemlje crne".¹⁴

Raširenje ovoga običaja slabije je poznato u krajnjim sjevernim i sjeverozapadnim krajevima zemlje.

Skupina D

Pokraj evidentiranih vjerovanja da se očekuje i smrt treće osobe u selu (ili obitelji) ako je u jednoj godini već dvoje umrlo ima slučajeva da se poduzimaju neke magijske radnje kao predohrana za takvu nesreću. Tako drugoga umrlog pokapaju dva svećenika ili se donese zemlje s groba poslije sprovoda pa se prebaci preko kuće, kolje se ovca ili neka druga životinja, kuća se "podupre ko-cem sa zadnje strane" itd. ali se daju i neki specifični prilozima.

Svi ovi postupci *ad evitanda mal maiora* imaju različita objašnjenja ili se prihvaćaju kao nešto što je rađeno od starine.

Izbor priloga kao supstituta za treću osobu upućuje na blijede tragove žrtvenih obreda. Vrlo često kao takav prilog (supstitut = žrtva) kolje se i u grob baca pijetao (ili kokoš) ili samo glava dok se truplo odbacuje. S namjerom da ovo pojasnim, a bez pretenzija da

¹⁴ Lovretić Josip, 1896, 36, prema popisu literature.

izloženo dovodim u izravnu vezu s obredima ove vrste u nas, neka mi bude dopuštena mala digresija. Pijetao inače važi kao htonska životinja, a njegova pojava u mitologiji i posmrtnom kultu vrlo je stara. U Babilonu je bio personifikacija boga podzemlja Nergela, a u grčkoj mitologiji attribute pijetla imali su Perzefona i Hermes, te još neki mitološki (mitski) likovi, svi s izraženim htonskim karakterom (Leta, Ares, Dioskuri). Rjeđe se kolje neka druga žrtva - *kurban* (janje, ovan) i ne koristi se kao priloga, ali se zato u smislu imitativne magije (glava za glavu) u grob drugog umrlog stavlja glava od vratila tkalačkog stana. Ovakva vrsta priloga najčešća je u južnoj Srbiji i Makedoniji, kao supstitut za trećega uglavnom se daje lutka i to napravljena od krpa, zemlje, voska drveta, brašna.

U Crnoj Gori uz umrloga se stavlja prut ("podugačko drvo") ili kokoš odnosno "kot".

U većini drugih krajeva Jugoslavije ne nalazimo više potvrda za ovaj običaj osim u nekoliko primjera zabilježenih u Lici (okolica Titove Korenice), u Baniji (okolica Dvora na Uni) i dijelom u Posavini. Ovakvo rasprostranjenje, osobito izvan kompaktne zone pruža zanimljive mogućnosti za analizu ne samo starosti običaja nego i njegovog ishodišta te smjerova prenošenja.

Prilozi iz straha (da se umrlog isplati, da se ne vrati i da se ne povampiri) u stanovitom smislu obuhvaćaju dio vjerovanja, a time i razloge postojanja običaja davanja priloga iako ne zaokružuju konačnu tipologiju i sistematizaciju.

Neki od odgovora (pokraj već ranije iznesenog što ovakvu podjelu ne dovodi u sumnju) vrlo su jasni kada se radi o strahu da se umrli "ne povampiri", "ne uteneči" ("ne postane tenac"), "ne povukodlači", "ne postane bušar" ili "štrigon".

S druge strane davanje priloga je motivirano vjerovanjem u drugi život ("na onome svijetu", "na nebu", katkad "da ima u zagrobnom životu") koji kako vidimo nije uvijek točno određen niti lociran. Paralelno postojanje više vjerovanja koji su u strukturi običaja davanja priloga u grob, od kojih su posljenja dva (u različitim varijantama) najraširenija i najzastupljenija u narodu, trebali bi poslužiti kao temelj za sistematizacije i zaključivanja.

Jedan smjer zaključivanja mogao bi ići u smislu utvrđivanja kulturno-historijske dimenzije običaja na temelju prostornog razmještaja pojava, odnosno na temelju formalnih manifestacija tradicije potvrđene recentnim etnografskim činjenicama.

Očito je da se ne radi o kompaktnom kulturnom području nego više različitih i manjih cjelina, s više historijskih i kulturnih nasljeđa, doduše, interferirajućih i komplementarnih, ali s izraženim specifičnostima. U pojedinim zonama običaj je vrlo dobro poznat, dok je u nekima slabo zastupljen, pa čak skoro potpuno nepoznat ili zaboravljen.

Kontinuitet običaja u Jugoslaviji (uzimajući općenite potvrde) može se pratiti smanjenom intenzivnosti od jugoistoka prema sjeverozapadu gdje se centralni dijelovi zemlje ističu poput neke tampon zone između područja veće i manje zastupljenosti, a istodobno je tu i granica koja ističe razlike u sadržaju i funkciji priloga. Gorski Kotar i republička granica Hrvatske i Slovenije gotovo su nepremostive prepreke u daljem širenju običaja davanja priloga tako da je iza te granice znatno reduciran i transformiran.

Najviše priloga s atributima kršćanske religije (križ, svete sličice, molitvenici) potvrđeno je u područjima s katoličkim stanovništvom, u zapadnim dijelovima zemlje iako se pojavljuju i drugi prilozima. Prilozima kao što su hrana, novac, osobni predmeti i sl. a koje smatramo starijima, potvrđuju ovaj običaj kao vrlo izražen u Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji, istočnoj Srbiji, zatim u Šumadiji pa Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, Dalmatinskoj Zagori, Lici, Kordunu, Baniji, Žumberku, Pokuplju, te u Posavini, dijelovima Podravine i Slavonije. U Bosni su uočljive veće, relativno izolirane zone izuzimajući kontinuitet na potezu jugozapadna-sjeverozapadna Bosna.

Etnografski podaci o običajima "sahranjivanja" priloga s umrlima kod drugih naroda

Svrha prikupljanje komparativne građe o ovome običaju kod susjednih ili srodnih, a zatim i drugih naroda bila bi da se utvrde neka opća načela relevantna za interpretaciju i objašnjenja. Odmah moram naglasiti da je takva građa uglavnom skromna, katkad i nedostupna što uvjetuje opseg i granice komparacije. Koliko mi je poznato u Evropi ne postoji sistematski rad o ovoj temi, a i inače se ovakvi podaci nalaze kao dio u cjelini posmrtnog ciklusa kako se već moglo vidjeti i u nas. To je i razlog da se više informativno, na nekim odabranim primjerima, skrene pažnja na postojanje i raširenje običaja davanja priloga u svijetu, a tek potom da se takvi podaci iskoriste u završnoj analizi.

Lubor Niederle (Niederle, 1911), u nekoliko navrata spominje prežitke pretkršćanskih posmrtnih običaja (žrtvovanje žena, konja, pasa) kod Slavenskih naroda, te u tom kontekstu utvrđuje da i u novije vrijeme daju hranu u grob svojih umrlih, zatim novac (u ruku ili u usta), ribarsku mrežu, ženama iglu, konac i platno itd.¹⁵)

A. Brenč piše da su u Poljskoj još u prošlom stoljeću umrlima, pored toga što su davali lulu i duhan, štap i štake, davali votku, gajde, a u novije vrijeme molitvenike, svete slike i dr. Za običaj stavljanja novca kao priloga tvrdi da je iščezao iako ima rjetkih potvrda u susjednim istočno njemačkim oblastima (branderbuška oblast).

U Albaniji prilog je novac, lijepa odjeća, cipele ("da bi mogao da pređe dugi put na onaj svijet") - Čabej E., 1936, 336.

"U mnogim mestima Grčke postoji običaj stavljanja novca u usta pokojnika. Novac se zove *paratiki*, što znači novac za prevoz", zabilježio je Dragan Antonijević.¹⁶)

U mađarskom dijelu Baranje, prema vlastitim istraživanjima, Hrvati i danas bacaju u grob nekoliko novčića - da plate mjesto.

U Irskoj bacaju grude zemlje i cvijeće u grob, a na otocima i novčiće kako bi platili zemljarinu.¹⁷

¹⁵ Prema podacima iz "*Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*", Kašubi su stavljali ribarsku mrežu u grob, a prema nekim podacima iz Makedonije mreža se stavlja zato da se umri ne vrati, jer ne može da odriješi uzlove na mreži.

¹⁶ Antonijević Dragoslav, *Zajedničko u narodnoj religiji Grka i Južnih Slovena, Balkanica, Godišnjak međunacionalnog koordinacijskog odbora za balkanologiju saveta akademija nauka i umjetnosti SFRJ i Balkanološkog instituta*, VIII, Beograd, 1977.

¹⁷ Buschan Georg, *Die Sitten der Völker*, III, 318.

Kaj Birket-Smith navodi primjere iz XVII st. i između ostalog piše da su u grob danske kraljice Anc Katarine stavili 15 tona lanena zrnja. On smatra da u temelju toga leži namjera da se pokojnik zabavi brojanjem kako ne bi uznemiravao žive, odnosno nanosio im štetu.¹⁸

N.F. Takoeva piše da su i kavkaski narodi Osetini nekada na grob umrlog stavljali razne predmete te se poziva i na istraživanja A.M. Šegrena koji je kod Osetina ispitivao predislamske pogrebne obrede zadržane do polovice 19. stoljeća, i koji je 1840. pisao: "Pred spuštanje pokojnika u grob doveden je s punom spremom konj. Starac (posvetitelj) uzimao bi konja za uzdu i pri tome opisivao pokojniku predstojeći put u zemlju mrtvih i upozoravao ga na opasnosti. Zatim je rekao da se pokojnom daje hrana, oružje, odjeća i konj kako ne bi oskudijevao u tome. Potom je konjem tri puta obišao oko groba i zaustavio se kod nogu umrlog. Tada su mu donijeli na ovčjoj koži ječam i u drvenoj čaši piva. Ječam je dao konju, a pivo popio, razbivši pri tome čašu o glavu konja i bacivši ostatke u grob. Onda je ostrigao grivu konju i stavi je na pokojnog. I napokon je uzco s grudi pokojnog kosu njegove udovice, tri puta udario njome konja i rekao: „Da pripadate vi pokojniku“, zatim je vratio kosu njemu na grudi." Šegren je dalje pisao da je u starini kod svih plemena (planinaca Kubana) postojao običaj da se mjesto konja vodi udovica kojoj su odrezali desno uho i stavljali ga na umrlog - da bi je prepoznao na drugome svijetu. U novije vrijeme ostao je samo običaj rezanja kose, (N.F. Takoeva, 1957.).

Za druge kavkasko narode, autori Gusejeva i Potabenko navode brojne priloge na grob kao ostatak iz predislamskih vremena pogrebnih običaja, kada su ti prilozi kod Kartvela, Kabardinaca, Svana, Čerkeza i Inguša stavljani u grob. Uglavnom hrana, cigarete, jabuke (Guseva - Potabenko, 1975.).

U Indoneziji umrli se pokapa u najljepšim haljinama, s nakitom, a uz lijes se stavljaju mali paketići kuhane riže i cigarete, na mjestu do glave u sanduk, i ženska figurica, a do nogu muška. U Indokini prilaže se nakit uz još neke sitne predmete,¹⁹ zatim rižina kaša i rižina rakija, bambusovi štapići - da može jesti i piti, sitan novac u usta - za put u zemlju duhova, kosa sinova ili kćeri. U prednjoj Indiji udovica skida lančić s vrata i stavlja ga na mrtvacu, a još se stavljaju bakreni novčići (uz njega ili u usta).²⁰

Tadcuš Žbikovski (*Zwiczaje, Obrzedy i symbole religijne*, Warszawa 1978, Beograd, 1980.) za Indiju piše: "Nakon prispjećća na mjesto kremiranja, leš je postavljen na posebno pripremljenu lomaču, a glavni narikač je pravio lutku od kravlje balege koju je palio i stavljao na pupak umrlog prinoseći žrtvu vatri, zvanoj "homa". Zatim je slijedila odvratna ceremonija očišćenja. Glavni narikač stavljao je usta na sve otvore tela umrloga šapćući odgovarajuće vrazbine i ljubeći ih, a zatim ih mazao rastopljenim maslom. Na kraju je u usta umrlog stavljao zlatni novac, a rođaci i prijatelji koji su redom prilazili stavljali su po nekoliko raskvašenih zrna pirinča. U takvom stanju telo umrlog je bilo spremno za kremiranje. Nckada su na pokojnika stavljali različite predmete za svakodnev-

¹⁸ Birket Smith Kaj, *Putovi kulture*, Zagreb, 1960, 311.

¹⁹ Buschen G, op. cit. I, 129.

²⁰ Buschan G., op. cit. II, 134.

nu upotrebu, kao tanjire, kutlače, kašike, tučkove i avane koji umrlom mogu poslužiti u budućem životu", i dalje piše o spaljivanju udovica u ceremoniji "sati" koja je bila vrlo raširena kod bramana (prvi podaci potječu iz 510. god.), a najduže se zadržala među predstavnicima kaste kšatrije, sve do 1911. godine".

Isti autor navodi za Kinu: "U usta mrtvacu često su se stavljali biseri ili komadić nefrita, zlata ili srebra, uvjereni da će te materije koje imaju nagomilanu energiju (vitalnu) sačuvati mrtvacu od brzog raspada. Da umrli ne mora ići pješice na tako dugo putovanje pravljenе su imitacije palankina ili nosiljke od papira koje su uz njega spaljene... U šake mrtvacu stavljeno je nekoliko novčića i svojevrsno žezlo da ne napušta zemaljski život golih ruku", i dalje "Također je pripremano nekoliko jaja i činija pirinača. Pirinač je imao da utoli glad umrlom u budućem životu, a jaja da mu pomognu da prođe kroz selo besnih pasa pored puta u carstvo mrtvih. Dok se kovčeg nalazio u kući pirinač i jaja su stavljani kraj njega u visini glave, a kasnije su stavljani u specijalno udubljenje kraj grobnice u koju je mrtvac sahranjen.²¹

U Japanu se s umrlim "sahranjivao" nakit i oružje²² i imitacije novca ili pravi novac kojim se plaća prijelaz preko rijeke Sanzu, a kako je "raj prilično udaljen, umrlom mogu ustrebat i još i sandale i putni štap koji se katkad stavlja u sanduk".²³ Židovi s rabinom pokapaju svitak Tore.²⁴

Islamizirani narodi Maroka umirućem sipaju med u usta i vodu u grlo, a pri zatrpavanju posipaju im lice vodom ili triput zemljom, a katkad se na glavu umrlog stavlja poseban amulet koji mu pomaže da lakše odgovara na pitanja anđela.²⁵

Kod naroda Afrike postoji nemjerljiv broj pogrebnih običaja i rituala a raširen je i kult predaka. Sa svojim umrlima Zulu pokapaju i svu njihovu imovinu, plemena Bantu ih odijevaju (umotavaju) u životinjske kože i pokapaju s oružjem i imovinom, čarobnim biljkama, hranom.²⁶ Louis-Vincent Thomas (L. V. Toma, 1980, I, 130, 146; II, 44) piše da se kod nekih afričkih naroda čovjek pokapa s voljenom životinjom (poglavica plemena Mosi iz Gornje Volte pokapa se s konjem, a "isto tako izvesni pastirski narodi Afrike meću u grob zametak govčeta, kojim će se kasnije hraniti pokojnikova duša".

Kod Kečua u Južnoj Americi s umrlim se pokapaju sva njegova imovina, luk i strijela, nakit, a sa ženama torbe, vrčevi, te svi njihovi predmeti koji se nakon smrti više ne upotrebljavaju. Kod nekih plemena bio je običaj da se s poglavicom pokapaju njegove slugе, žene, a u novije vrijeme daju se priloz i hrani, piću i dojenče se pokapa s majkom.²⁷

²¹ *Religiozni obredi, običaji i simboli*, Beograd, 1980, 47, 48, 99, 100.

²² Buschan G., op. cit. II, 52.

²³ *Religiozni obredi...* (Vjekoslav Kotanjski), 204.

²⁴ *Religiozni obredi...* (Vitold Tiloh), 280.

²⁵ Đorđević Tihomir, *Samrtni običaji u Turaka, Godišnjica Nikole Čupića*, XXI, Beograd, 1901. (isti u knjizi *Naš narodni život*, Beograd 1984, 179) piše da muslimana pokapaju s nekom vrstom dokumenta, zapravo komada hartije na kome hodža napiše *iman čag-di* gdje je pokraj imena umrlog i njegova prezimena po materij napisana i molitva za oprost grijeha. Takvi zapisi podsjećaju na knjigu mrtvih kod starih Egipćana, kao i na sahranu jevrejskih rabina s Petoknjižjem, odnosno šeiha s Kurantom, ili proštenim molitvama koja su pisali svećenici u Rusiji i stavljali umrlima oko vrata.

Religiozni obredi... (Edvard Šimanjski), 404.

²⁶ Buschan G., op. cit. II, 337, 343, 353, III, 37.

²⁷ Buschan G., op. cit. III, 218.

Prema opisu kolumbijskog antropologa Reichel-Delmatoffa iz 1966. god. u grob mlade djevojke iz plemena Kogi iz Sierra Nevadde de Santa Maria uz posebne obrede stavlja se zeleni kamenčići, školjke, puževa kućica (M. Eliade, 1981, 50, 51).

U djelu *The Primitive Culture* E. B. Tylora (prema njemačkom prevodu *Die Anfänge der Kultur*) u dijelu rasprava o vjerovanjima duši, zagrobnom životu i obredima u vezi s tim navodi se: "Kod plemena Algonkin bilo je žrtvovanje predmeta za nekog umrlog vrlo običan ritus; tako npr. čitamo da je leš nekog ratnika bio zakopan zajedno s musketom i kijačom, lulom mira i ratničkom šminkom, pri čemu je javan govor koji se odnosi na putovanje stazom koja mu predstoji upućen lešu umrloga. Jedna je žena bila pokopana na sličan način sa svojom kutlačom i kajiševima za nošenje tereta u svom mukotrpnom životu". Tylor dalje spominje da su narodi u Gvineji s uglednijim čovjekom "sahranjivali" lijepc tkanine, zlatne futiše, perle, te "ubijali više žena i robova da bi umrlome služili na drugom svijetu", a u Novom Zelandu su također ubijali robove po smrti poglavice koji su ga trebali služiti i u drugome životu. Tunguzi su u grob s umrlim pokopavali i njegova konja, oružje, pribor za pušenje i - kotao.²⁸

Arheološki i historijski podaci

Mnoge pojave iz života prehistorijskog čovjeka (a i iz ranih historijskih epoha) mogu se proučavati samo na temelju paleoantropoloških, arheoloških i historijskih istraživanja.

Smatra se da je donja granica paleolitskih kultura u kojima značajniju ulogu ima *Homo sapiens* smještena u mladi ili gornji paleolit. Međutim i čovjek srednjeg paleolita (neandertalski pračovjek i *Homo sapiens fossilis*), nosilac mustierske kulture lovaca na pećinske medvjede, pokazuje osobine stvaralačkog i inteligentibilnog djelovanja na području materijalne i duhovne kulture.

Tako se i pokopi iz mustierskog doba neandertalopoidnih (arhantropa i paleantropa) stanovnika zemlje mogu uzeti kao najstarije za koje znamo (prema lokalitetu Le Mustier u južnoj Francuskoj). To su bili plitki grobovi, dubine 30-40 cm. u koje je umrli sahranjen u zgrčenom položaju okrenut na lijevi ili desni bok (fetalni položaj). U tim grobovima (npr. u La Ferasiu u Dordonji) pronađeni su lijepo obrađeni posmrtni darovi od seleksa, ili tragovi polena - cvijetnog praha (sa Mon Kirka). "Neke od tih sahrana" (u Vadi el Mughara i Arsi-sir-Kiru u Palestini, Tešik Taš u centralnoj Aziji) "dovoljno su pomno izvedene da zaslužuju da budu opisane kao obredne sahrane i sigurno ukazuju na neki oblik vjerovanja u nastavak postojanja poslije smrti. Hrana oruđe i crveni oker, sve su to dokazi za takvo mišljenje. To nam potvrđuje da su ti ljudi već imali neku zamisao o fizičkom kontinuitetu i da su držali da su njihovi mrtvi pređi još uvijek među svojim živim potomcima" - mišljenje je A.L. Gourhana (1968, 56).

²⁸ Pavlović Jeremija, *Kamen stanac i vezivanje duše - folklorističko semantička rasprava*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, II-III, 1953-54, Beograd, 1957.